

ЛІТУРГІЙНА ЛЕКСИКА В СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ: СПЕЦИФІКА ПЕРЕКЛАДАЦЬКОЇ РЕЦЕПЦІЇ

Стаття присвячена вивченню літургійної лексики в староукраїнській лексикографії кінця XVI — першої половини XVII ст. в аспекті специфіки перекладацької рецепції церковнослов'янської лексичної спадщини. Показано, що автори словників демонструють відхилення від традиційних для кирило-мефодіївської традиції принципів перекладу лексики з її націленістю на достеменно відтворення оригіналу, орієнтуючись на актуальний стан власне староукраїнської лексичної системи.

Ключові слова: літургійна лексика, староукраїнська лексикографія, принципи перекладу.

Puriayeva N. V. Liturgical Lexicon in Old Ukrainian Lexicography: Specificity of the Translation Reception. The article is devoted to the study of liturgical vocabulary in Old Ukrainian lexicography in the aspect of the translational reception of Church Slavonic lexical heritage. The sources of the study were three dictionaries: «Lexis ... prosto» 80th years of the XVI century, «Lexis» of Lavrentiy Zyzaniy (Vilno, 1596) and «Lexicon» of Pamva Berynda (Kyiv, 1627). Specificity of these lexicographic works was determined by the fact that they were an instrument of interpretation of the sacred texts of Christianity, contributed to their understanding — an important for the Middle Ages philological task. The study analyzed sources of dictionaries, an attempt was made to isolate the liturgical lexical material itself, to break it into thematic groups. It is shown that the authors of dictionaries demonstrate the rejection of the traditional principles for the Cyril and Methodius tradition of translating vocabulary with its focus on the original language (loan translating, borrowing), focusing on the current state of the Old Ukrainian lexical system.

Key words: liturgical lexicon, Old Ukrainian lexicography, principles of translation.

Лексика староукраїнських лексикографічних праць (особливо окремих лексико-семантичних та термінологічних груп) була і є об'єктом постійної дослідницької уваги українських мовознавців¹ (жодне дослідження, присвячене історії становлення в українській мові окремих лексичних або термінологічних підсистем не оминувало такого їхнього джерела, як староукраїнське словництво). Комплексний аналіз лексичного складу староукраїнських словників з урахуванням специфіки їхніх джерел та особливостей лексикографічного опрацювання здійснений у фундаментальній монографії В. В. Німчука «Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською» (К., 1981) [10] та у вступних дослідженнях до публікацій цих пам'яток [Бер; Зиз; ЛП].

¹ Войтів Г.В. Назви одягу в пам'ятках української мови XIV–XVIII ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 1995. 24 с.; Дидик-Меуш Г. Українська медицина. Історія назв: монографія. Львів: [б.в.], 2008. 400 с.; Наєнко Г. Термінологія астрономії у «Лексиконі словеноросському» Памва Беринди // Наєнко Г. Астрономічна термінологія у староукраїнських пам'ятках першої половини XVII ст. // Українське небо 2. Студії над історією астрономії в Україні. Львів, 2016. С. 153–163; Гриценко С.П. Лексичні латинізми в українськомовних текстах кінця XVI — початку XVII ст.: монографія — Київ: ВПЦ «Київський університет», 2011. 367 с. — та багато ін.

Літургійна лексика², засвідчена в староукраїнських лексикографічних джерелах, ще не була об'єктом окремого дослідження. Ми поставили собі за мету на матеріалі окремих лексикографічних праць дослідити особливості рецепції в них церковнослов'янського лексичного матеріалу (у галузі літургійної лексики й термінології); висвітлити проблему традиції і новаторства староукраїнських лексикографів у перекладацькій діяльності.

Джерелом дослідження стали три староукраїнські словники: рукописний «Лексис... просто» 80-тих рр. XVI ст., «Лексис» Л. Зизанія (Вільно, 1596) та «Лексикон» П. Беринди (Київ, 1627). Вибір продиктований не лише взаємопов'язаністю цих праць [див. про це у: 10], приналежністю їх до одного лексикографічного типу (церковнослов'янсько-простомовні тлумачно-перекладні словники), а й спільним культурним і мовним контекстом, що значною мірою визначив їхню специфіку.

Становлення староукраїнської лексикографії, пов'язане з появою зазначених вище праць, відбувалося в особливих культурно-історичних умовах. Вхідження України у сферу впливу культурного ареалу *Slavia Latina* втягувало її в орбіту притаманного йому мовно-літературного дуалізму, що базувався на опозиції класичних (за статусом сакральних) та «простих» мов. Церковнослов'янська мова як літургійна й частково літературна мова православного слов'янства, а зокрема і українства, в умовах тісного іншоконфесійного оточення (католицького, протестантського) стала об'єктом обстоювання і захисту. Усі філологічні зусилля староукраїнських книжників цього періоду були спрямовані на досягнення, з одного боку, *правильності* церковнослов'янської мови як ознаки її гідності та рівності за статусом мові грецькій, що, у свою чергу визнавалася рівною латині (відповідь нападкам із боку католиків), а з іншого — *зрозумілості* імперативних авторитетних християнських текстів, які вона репрезентувала (передусім Біблії, богослужбових текстів), що стало реакцією на виклики протестантизму [4, с. 17]. *Правильність текстів* і мови досягалася в процесі *книжної справи* (редагування текстів за грецькими зразками і приведення їх у повну формально-семантичну відповідність останнім) та шляхом її *кодифікації в граматиках*. Досягненню *зрозумілості* мало сприяти створення перекладних (тлумачних) церковнослов'янсько-простомовних лексиконів та власне переклади із церковнослов'янської на просту мову.

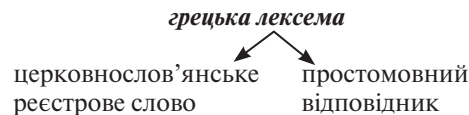
Лексикографія в цей період була, отже, важливим інструментом інтерпретації авторитетних текстів християнства (екзегези)³ та в умовах притаманної тогочасному суспільству інтенсивної конфесіоналізації — процесу, «коли всі деномінації прагнули максимально дистанціюватися одна від одної, виробити власну віроповчальну систему» [6, с. 35], важливим засобом

² Літургійна лексика — це лексика, що функціонує в богослужбових (літургійних) текстах: гімнографічних (піснеспівних), євхографічних (молитовних) та конфесійних (від лат. *confessio* [fidei] «ісповідання віри») (віресповідних). Термін «лексика» уживаємо як гіперонім, передбачаючи, що в її складі з огляду на специфіку змісту богослужбових текстів присутня також і термінологія (зокрема догматична).

³ Екзегеза (гр. ἐξήγησις «тлумачення», «виклад») — спеціальна богословська дисципліна, завданням якої є тлумачення біблійних текстів.

індоктринації⁴ вірних. У зв'язку з цим доволі характерно, що «Лексис» Л. Зизанія був частиною праці під назвою «Наука к учитаню и розумѣню писма слове(н)ского. ту ты(ж) в стѣй тройци, и въчловеченїи г(с)дни», що являла собою шкільний буквар *катехитично-літургійного типу* [6, с. 34], який, крім текстів для читання, містив тлумачення догматів і основних молитов, і таким чином був покликаний формувати не лише мовні, а й доктринальні компетентності учнів. Як припускають окремі дослідники (серед них В. В. Німчук), «Лексикон» П. Беринди також мав завершувати нове критичне видання Біблії, появи якої стала на заваді смерть ініціатора цього видавничого проекту Ф. Балабана [10, с. 111], і бути, отже, своєрідним посібником для її прочитання. Зрештою, і рукописний «Лексис... просто» знайдено під однією палітуркою з Острозькою Біблією 1581 р., що може свідчити про його функціональне призначення.

Така функціональна специфіка середньовічної лексикографії спричинила дифузний характер словників, в яких переклад і тлумачення виявилися взаємодоповнюючими та взаємно підпорядкованими процедурами (промовистим у цьому сенсі є окреслення Л. Зизанія: «Реченїа... събраны. и из(ъ) слове(н)скаго азыка, на простыи Рускій Дїалек(к)тъ *истолкованы*» (Зиз., 23). При цьому, згідно з вимогами екзегези, інваріантом перекладу в них виступала не церковнослов'янська, а грецька лексема-оригінал в її контекстних живаннях⁵:



Саме цим, до речі, можна пояснити виразну формально-семантичну незалежність перекладної (тлумачної) частини аналізованих словників від реєстрової та майже цілковиту відсутність у ній церковнослов'янїзмів (запозичень і кальок). Через застосування відповідних типів лексикографічного опрацювання лексики, а саме: *еквівалентного тлумачення* (один еквівалент), *описового тлумачення* (еквівалент відсутній, слово пояснюється описово), *варіантного тлумачення* (до слова наведено два і більше еквіваленти) — лексикографи розкривали основні лексико-семантичні характеристики грецької лексеми-оригіналу: лексичне значення, полісемію, синонімію, контекстну семантику. Пор. для прикладу відображення багатозначності: цсл. **миръ** — відповідник гр. ειρήνη (літургійний контекст — священницький богослужбовий виголос Εἰρήνῃ पास! «Мир усім!») «мир», «тиша», «спокій», «гармонія» [8, с. 71]: **ми(р)** покой (ЛП, с. 186) — **ми(р)**, покой (Зиз., с. 13) — **миръ**: покой, смире(н)е, згода, помиренье (Бер., 64). Відтворення синонімії, притаманної гр. лексемам, ілюструє, зокрема, тлумачення в «Лексисі» Л. Зизанія та «Лексиконі» П. Беринди лексем цсл. **истина** та **правда**: **истин(н)а**,

⁴ Индоктринация (від лат in «в» та doctrina «вчення, доктрина») — передача фундаментальних положень системи вірувань.

⁵ У певному сенсі словники Л. Зизанія і П. Беринди були результатом праці їхніх авторів у галузі книжної справи.

пра(в)да (Зиз., с. 52) — **истина**: правда (Бер., с. 50), **пра(в)да**, справедливость (Зиз., 70); **правда**: справедливость (Бер., с. 91), що відображає семантичну відмінність гр. лексем ἀλήθεια «правда», «істина» [8, с. 28] та гр. δικαιοσύνη, що також реалізує значення «правда», але в юридичному сенсі (правосуддя, справедливість) [8, с. 64].

Церковнослов'янська літургійна лексика, представлена в аналізованих словниках, сформувалася в процесі перекладу церковно-релігійних текстів із грецької мови на слов'янську. Традиція цього перекладу, відома під назвою кирило-мефодіївської, базувалася на богословськи обґрунтованій необхідності⁶ максимального відтворення оригінального грецького тексту, який би мав буквально «просвічувати» крізь переклад. Визначальним для цієї концепції був принцип *verbum verbi reddere* (перекладай слово в слово)⁷. Послівний, а у випадку передачі складних слів (комполітів) навіть по морфемний переклад вимагав, у свою чергу, застосування відповідних перекладацьких прийомів, суть яких полягала у *створенні* слов'янських відповідників до грецьких лексем. Цими прийомами були: *транспозиція*, що полягала в перенесенні релігійної семантики грецької оригінальної лексеми на слов'янську (напр.: гр. τό ὑψιβόν «трансцендентне джерело буття; найвищий атрибут Бога, одне з Його імен» — цсл. **благо** з первісною семантикою «добро»), *калькування* — побудова слов'янських номінативних словосполучень, похідних і складних слів за моделями грецьких (напр.: **беаконїе**, **благовѣстїти**, **благотворїти**, **прѣображенїе**, **нечнїстота** та ін.) та *запозичення* (перенесення грецької лексеми на слов'янський мовний ґрунт, напр.: **аминь**, **ангелъ**, **евангелїк**, **пасха**, **осанна** тощо) [2, с. 18-21].

У XVI ст. разом із новою для ареалу Slavia Orthodoxa ідеєю *зрозумілості* сакральних текстів сюди прийшла й нова доктрина перекладу, яку в цей період найкраще теоретично обґрунтував і втілював батько європейської Реформації, перекладач Біблії німецькою мовою Мартін Лютер (1483–1546) — *sensum sensui reddere*. Згідно з нею, перекладу мала підлягати не словесна оболонка оригіналу, а його смисл (нім. Sinn, Meinung) [15, с. 71]. При цьому смисл потрібно було не лише максимально точно передати, а й зробити його доступним носіям мови перекладу. Таким чином, нова концепція не лише відкрила двері простим мовам у сферу сакральних текстів; вона наполягала на врахуванні при перекладі їхнього актуального стану — синхронії та узусу. Перекладацька діяльність полягала тепер не у створенні, а в *пошуку* еквівалента.

У зв'язку з вивченням літургійної лексики в староукраїнських словниках важливим є питання джерел їхнього лексичного складу та тлумачення. Текстуальний аналіз лексикографічних праць, а також дослідження системи

⁶ В основі кирило-мефодіївської перекладацької концепції лежить неоплатонічна ідея образу, сформульована у творах блаженного Августина та Діонісія Ареополіта. Вона обґрунтовувала розуміння перекладного слова як ікони слова оригіналу, що у свою чергу було іконою позначуваного ним трансцендентного [1, с. 184].

⁷ Послівний і поморфемний переклад притаманні кирило-мефодіївським перекладам і перекладам блаженного Ієроніма (автора латинського перекладу — Вульгати).

позначок-відсилань у них⁸ дозволили публікаторові та дослідникові цих пам'яток В. В. Німчуку достеменно встановити їхню джерельну базу, це: 1) *лексикографічні, глосографічні* джерела: ономастикони, толковання, дво- та багатомовні лексикони; глоси); 2) *текстові джерела*: Біблія, катехизми, па- тристичні, агіографічні, літургійні тексти, пор.:

Таблиця 1.

Джерела лексикографічних праць (за [10])

тип / джерела	«Лексис... просто» 1570–80-ті рр.	«Лексис» Л. Зизанія 1596 р.	«Лексиконъ» П. Беринди 1627 р.
ономастикони	«Толкованіє именамъ по алфавиту» Максима Грека		
лексикони, толковання	«Толкъ о неразумныхъ словесѣхъ» (списки XVI–XVII ст.)	«Лексис...просто» 1570–80-ті рр.	«Лексис» Л. Зизанія 1596 р.
глосографія	друковані тексти Франциска Скорини, Пересопницьке Євангеліє 1552–1556 рр.	Пересопницьке Євангеліє 1552–1556 рр., катехизм Симона Будного	Пересопницьке Євангеліє 1552–1556 рр.
Біблія	Біблія, зокрема Псалтир, Апостол, Євангеліє	Біблія Старого і Нового Завіту	Острозька Біблія 1581 р., Вульгата
катехитична література		Катехизм Симона Будного (Несвіж, 1562), кальвіністські катехитичні джерела, вміщені в польськомовних співаниках	
патристична література (біблійна, літургійна екзегеза)		твори Кирила Єрусалимського, Йоана Золотоустого, Йоана Дамаскіна, патріарха Германа, Йоана екзарха Болгарського.	«Бесіди» Йоана Золотоустого, твори Василя Великого, Діонісія Ареопігита
агіографічна література			Мінея, Патерик Скитський
богослужбові книги			Анфологійон 1619 р.; Акафист Пречистой Б(д)ци Ісусу Сладкому и Успенію... 1625 р.; ірмос на Успення Пресвятої Богородиці, ірмос на Різдво Христове, тропар 4 гласу тощо.

⁸ Позначки присутні лише в «Лексисі» Л. Зизанія 1596 р. (частково) та в «Лексиконі» П. Беринди 1627 р. майже послідовно.

Привертає увагу насамперед той факт, що лексикографи залучали до джерельної бази своїх словників іншokonфесійні релігійні тексти та біблійні переклади (протестантські, католицькі). Це не могло не вплинути на інтерпретацію лексичного матеріалу, а також спричинило мовні впливи в ділянці літургійної лексики насамперед із боку польської та чеської мов, що збігалося з загальною тенденцією розвитку староукраїнської мови в цей період, лексична система якої інтенсивно розвивалася під впливом домінантних у культурному плані мов.

Як видно з таблиці, лише П. Беринда, який максимально розширив джерельну базу свого словника, охопивши всі значні жанри релігійної писемності, залучив до неї і власне літургійні тексти (хоч і обмежено). Відомо, що, працюючи у друкарні Києво-Печерської Лаври, лексикограф брав участь у виданні таких богослужбових книг, як Служебник (Стрятин, 1604), Требник (Стрятин, 1609), Постова Тріюдь (Київ, 1627). Проте жодна словникова стаття в «Лексиконі» не містить прямого відсилання до зазначених книг. (Нам вдалося віднайти лише одне пряме відсилання до тексту Божественної Літургії (архиерейської): літургійний виголос **Ись полліа та́ єти дѣспота**: на многа лѣта вл(д)ко. с(х): на лв(т)р: (Бер., с. 209)).

Та незважаючи на те, що прямих свідчень про безпосереднє використання богослужбових книг при створенні аналізованих словників немає, окремі лексеми, наявні в них, все ж таки свідчать про зорієнтованість авторів на літургійне слововживання. Це, зокрема:

а) літургійні виголоси (давньогебрайські, давньогрецькі запозичення): **аллилу**» фала живому Богу (ЛП, с. 178) — **аллилуія**. хвала б(у). Гер(ъ)ма(н) патриа(р)хъ в толкованіі литур(р)гії стои мовить. аллилуія, приходи(т) б(у), хвалите и въспѣва(й)те живаго ба. єврейски(м) бо азыком(а) єсть аль, иде(т), явися, а иль, б(у)гъ. а уіа, хвалите въспѣва(й)те (Зиз., с. 23–24) — **аллилуія**: хвала Б(у). або приходи(т) Б(у), хвали(те) и въспѣвайте живаго Ба. Евре(й)ски бо Аль: иде(т), Яви(с). Иль: Б(у). Уіа: хвали(те) въспѣвайте (Бер., с. 174); **аминь** право, воистинну (ЛП, с. 178) — **ами(н)**, запра(в)ды а(л)бо неха(й) такъ будетъ (Зиз., с. 24) — **аминь** зри б(у)ди то — буди то, или буди, св(с); аминь. Нехай буде(т), нехайса стане(т), або нехай стало буде(т), албо лѣпше правда. [Такса нехай стане(т), або заправды, вѣрнѣ, истиннѣ, та(к) є(ст). або станса, або такѣ Бѣ дай, або нехай та(к) буде(т), або заправды та(к) є(ст), албо правѣ е(ст)]... въистинну, или да будетъ. апо(к): т(л): г(л). с(х): д. (Бер., с. 175); **всання**: зба(в) прошу, а(б) с(п)си н(н)ѣ мф: ка ф (Бер., с. 242); **аѣіос**: достои(н), годны(й), поважны(й) (Бер., с. 178); **вонмѣмъ**: зрозмѣваймо, розумѣймо, пильно слѣхаймо (Бер., с. 17);

б) літургійне ім'я Бога: **сававѣ** сили (ЛП, с. 190) — **сававѣ** войска, вели(к): ли(ч): або жолнѣрства, а(б) мѣщи, мѣщности (Бер., с. 230);

в) окремі вирази, що входять до складу богослужбових текстів: «Лексис...просто» містить перші слова великого прокимна, який виконують на всенічній (Пс. 92): **гдѣ воцариса** господь царствуетъ (ЛП, с. 181); «Лексиконъ»

П. Беринди — виголос ектенії **г(с)ди помилуй**: Пане змилуйся, а еже потроши гл҃тс҃а: упомнени бываемъ симъ, да басмо къ Г҃у Б҃гу в(ъ) Тр(о)ци единому w мл(с)рдїе часто учащали (Бер., с. 27);

г) лексеми, літургійне вживання яких — безсумнівне: в «Лексиконі» П. Беринди: **дароношенни**: **дардоношенни**, б(с). а(п). л(ст) в҃спг. окружаючи-ми (Бер., с. 29), ужита в Херувимській пісні, що входить до складу Літургії Йоана Золотоустого (*Яко да царя всѣхъ подимемъ, ангельскими невидимо до-роношима чиними*). Зауважимо, що варіант **дароношенни**, наведений у «Лексиконі», — калька гр. композита *дорифороуѣнов* «несений на списках», в якій перший неперекладений компонент гр. *дорѣ* — «держак списа» був перекладений під впливом лексеми *дари* (з гр. [αῤῥα] *дорѣ* «[Святі] Дари»). П. Беринда зреагував переосмислену форму, повернувши їй первісну мотивацію: він навів варіант — **дардоношенни**, де перша частина — лексема **дарда** «спис на дерев'яному держаку» (див. у самому «Лексиконі» **дарда**⁹: *вружіе: мѣчь, бронь, зброѣ, дарда, болтъ, стрѣла, потѣскъ. копѣѣ, дрѣвце...* (Бер., с. 153). Привертає увагу також переклад-тлумачення цього слова в «Лексиконі». Гр. лексема *дорифороуѣнов* позначала старовинний обряд тріумфального несення царя-переможця на щиті в оточенні почесного ескорту воїнів-списоносців [13, с. 71]. Як переклад-тлумачення композиту **дароношенни** П. Беринда протиставив одноосновний еквівалент **окружающими**, що є прикладом смислового перекладу із «відсіканням» («нечитабельного») образу (метафора перетворилася на слово). Прикметно, що згодом такий перекладацький прийом ужили автори всіх українських богослужбових перекладів, пор.: Щоби царя всього прийняти, якого невидимо *проводжають* ряди анголів [11, с. 52]; Щоб і царя всіх ми прийняли, що його *в славі* невидимо *супроводять* ангельські чини [12, с. 43]; Щоб підняти Царя всіх, Якого *в славі* *проводять* невидимо ангельські чини [14, с. 76].

У словниках проінтерпретовані також ключові лексеми молитви «Отче наш» (найпослідовніше у П. Беринди): **насушний**, **долгъ**, **днесъ**, **скверна**, **лукавый**, а також оптативну форму дієслова **да будет**. Пор.: **да буде(т)**, нехай бытакъбыло. **Да буде(т)**, неха(й) будетъ (Зиз., с. 42) — **дабудеть**: Неха́й бы та́къ бы́ло, нехай та́къ бу́детъ(ъ) (Бер., с. 29); **дне(с)**: сего́дня (Бер., с. 30); **до́лг(ъ)**: што́ кто́ кому́ вине(н) (Бер., с. 31); **лукавый**: злый, хитрый, превротный, лютый, фалшивъ или превротникъ, золь (Бер., с. 59); **скверна**: плюгавство, нечистость, замаза(н)е, смро(д), бру(д), куревство, замаза приржоная (Бер., с. 114).

Тлумачення лексеми **насушний** (гр. *επιούσιος*) заслуговує на окрему увагу як приклад словникового тлумачення, що являє собою розгорнутий егзегетичний коментар. У «Лексисі» Л. Зизанія цю лексему супроводжує одна інтерпретація: **насушны(й)**. то(т) которій тои(ж) истности есть (Зиз., с. 15). П. Беринда, включивши до словника описове тлумачення Л. Зизанія, розширює коментар лексеми ще двома інтерпретаціями, пор.: **Насушный**: [1] albo

⁹ Староукраїнська лексема *дарда* — запозичення з польської мови, куди вона потрапила з французької (<стп. *darda*, *dard*<фр. *dard*<італ. *dardo*) [3, с. 358:].

насушественны(й): тотъ которій тои(ж) истности: тоестъ, нашей истности притрафляючійся, и пригожій: [2] кождоденный, повседневный. м(ф): б(с): фї. [3] на(д)истотны(й), и превы(ш)шаючі(й) всѣ истности, и все створе(н)е (Бер., с. 71). Представлене тлумачення цієї відображає східно- та західнохристиянську її екзегезу. Так, тлумачення «потрібний для існування» притаманне східнохристиянській егзегетичній традиції (її дотримувалися Йоан Золотоустий, Василій Великий, Григорій Нисський та ін.) [7, с. 141]. Однак П. Беринда (без посилання на джерело) наводить прийняту в Західній Церкві екзегезу бл. Ієроніма (перекладача Вульгати), який гр. *επιούσιος* переклав як а) *quotidianum* «щоденний» (в Євангелії від Луки) та б) *supersubstantialis* «надістотний» (в Євангелії від Матвія). Пізніше дотримання ієронімівської екзегези продемонстрував український митрополит Петро Могила, в Катехизмі 1645 р. подавши власний переклад молитви «Отче наш»: **Хлѣбъ нашъ насущественънын дан намъ нынѣ** [5, с. 212].

Яскраво ілюструє відмінності між перекладацькими традиціями переклад композитів — однієї з найяскравіших ознак церковнослов'янських гімнографічних текстів¹⁰, що з'явилися в них як результат поморфемного перекладу грецьких складних утворень. У старогрецькій мові складні слова були характерною ознакою високого, урочистого поетичного стилю і носіями абстрактної семантики (зокрема, філософської, а згодом і богословської).

Літургійні лексеми-композити присутні в реєстрах усіх аналізованих словників (хоч і різною мірою). У «Лексисі... просто» представлені лише утворення із компонентом **благо-** [гр. *ευ-*], відповідниками до яких тут виступають: а) одноосновні утворення, пор: **благада(т)** ласка (ЛП, с. 178), **бл҃годарение** дякование (ЛП, с. 179), **бл҃годару** дякую (ЛП, с. 179), **бл҃годарень** вдячень (ЛП, с. 179), або б) словосполучення з лексичним відповідником лексемної морфеми **благо-** // **добрий**: **бл҃гослови** добро речи (ЛП, с. 178), **бл҃годенствие** добрый день (ЛП, с. 178).

«Лексис» Лаврентія Зизанія 1596 р. містить більшу кількість композитів, з компонентами **благо-**, **долго-**, **зло-**, **едино-** та ін. При цьому еквівалентами до них: а) одноосновні утворення: **бл҃г(д)ть**, ла(с)ка (Зиз., с. 26); **благодатный**, ласкавы(й) (Зиз., с. 26); **бл҃годе(н)ствие** щастье (Зиз., с. 26); **благолѣпие**, w(з) доба (Зиз., с. 26); **благоговѣнїе**, набо(ж)ность, встыдливость (Зиз., с. 27); б) словосполучення: **бл҃говоление**, добравола (Зиз., с. 26); в) композити: **бл҃годѣте(л)ство**, добродѣйство (Зиз., с. 26); **благодѣтель**, добродѣй (Зиз., с. 26); **благодатель**, доброгода(в)ца (Зиз., с. 26); **долгоде(н)ствие**, до(л)гійвѣкъ (Зиз., с. 44); **злонра(в)ный**, злого обычаю (Зиз., с. 49); **зломный**, злого ро(з)су(д)ку члѣкъ (Зиз., с. 49); **смиреномудріе**, поко(р)наѣ мудро(с) (Зиз., с. 75) та ні.

«Лексикон» П. Беринди фіксує широкую палітру композитів із компонентами **благо-**, **бого-**, **зло-**, **добро-**, **едино-**, **много-**, **смиренно-**, **присно-** та ін., збільшивши при цьому арсенал способів тлумачення-перекладу

¹⁰ За спостереженням М. Н. Сперанського, гімнографія — це релігійний жанр, який містить найбільший процент *composita* [11, с. 13]

цих утворень. Тут ними виступають: а) одноосновні відповідники: **блг(д)ть**: ласка, вѣм(ъ) ти блг(д)ть, дакую ти, има(м) тиблг(д)т(ъ), тоє(ж). (Бер., с. 8); **блгопотрѣбное**: пожитѣчное (Бер., с. 9); **блгостоаніє**: спораже(н)е, статечно(ст) (Бер., с. 9); **блгочестіє**: бгобойность, побожность, доброе в Бгу разумѣнье, и доброе его хвале(н)е, набоженство, релѣа. в ма(к): ꙗ (Бер., с. 10); **блгочестивый**: побожный (Бер., с. 10); **блгоговѣніє**: прїазнь, чисто(ст), боазнь... набоже(н)ство, побожно(ст)... **съ блгоговѣніем(ъ)**, впатрѣне, набожне (Бер., с. 7); **блгочествуя**: хвалю, набожество отправую (Бер., с. 10); **добродѣте(л)**: цнота, также мо(ц) (Бер., с. 30); **единомысліє**: згода, єдинство, сѣдиненіє . б(с). а(п). л(ст) авне (Бер., с. 35); **лихословіє**, бладеніє. м(ф) б(с): фі (Бер., с. 58); **славословіє**: хваленіє (Бер., с. 115); **многоглаголаніє**: зваганьє (Бер., с. 64); б) словосполучення: **блговѣстіє**: добраа повѣ(ст), или новина (Бер., с. 7); **блговреме(н)у**: в добры(й) ча(с), пого(д)не (Бер., с. 7); ; **жестокосердый**: закамєнілого срѣдца (Бер., с. 37); **правопращій**: добре розбираючій, простѣ споражуючій, простосѣжучій(й), пра(в)диве управуючій(й) (Бер., с. 91); в) композити: г) варіантні ряди, де представлені одноосновне утворення, словосполучення та / або композит: **блгодареніє**: дакованьє, або доброе подакованьє (Бер., с. 7-8); **блгодару**: дакую (Бер., с. 8); **блгволєніє**: оуподоба(н)е, догоже(н)е, пре(д)сѣвзятѣ, добраа вола (Бер., с. 7); **блгодединородный**: иночадый, єдиногоженый, або єдинакѣ... (Бер., с. 49); **иночадый**: и, єдиногодный: єдиногоженный, або єдинакѣ (Бер., с. 49); **неискусобрачнаа**: и, неискусому(ж)наа, малженского стану незнаючаа. або му(ж)ска полу не по(з)на(в)ша(а) (Бер., с. 73) тощо.

Як бачимо, всі три лексикографічні праці демонструють доволі послідовний відхід від одного з найважливіших принципів попередньої перекладацької традиції — поморфемного перекладу лексеми-оригіналу. Протиставлення складним словам одноосновних утворень або описових зворотів ніби відображало сам характер *простої* (конкретної, неускладненої, доступної) мови, протиставленій *широкій* (абстрактній, ускладненій) церковнослов'янській. Причому спрощення структури стосувалося не лише формальної оболонки слова, а також і його семантики, в якій, як правило, редукувався або позбавлявся абстрактності один із семантичних компонентів. Зазначені процеси ілюструє, зокрема, переклад у словниках одного з центральних християнських богословських термінів — **благодать**, що входить до літургійної формули священницького благословення (**Благодать Господа нашего Иѣса Хѣа ... воуди со всѣми вами**) і має значення «спасительна сила, яка виходить від Бога, яку дає Бог» [9, с. 92]. Зазначена лексема була утворена як відповідник гр. χαρις із подвійним значенням «милість» і «дар» [8, с. 185]¹¹. Як видно, в цсл. лексемі подвійна семантика грецького слова-прототипа була експлікована морфологічно. Староукраїнські словники відповідником до цсл. **благодать** наводять лексему **ласка** «милість»,

¹¹ Пор. Значення лексеми-запозичення харизма (гр. χαρισμα) «дар, обдарування, талант».

у якій важлива семантика «дія Бога — дарування» не виражена експліцитно, зредукowana, лексема акцентує лише на Божій властивості «ласкавості», що спричиняє «дар».

Інколи при передачі композита можна спостерігати втрату її стилістичного компонента, як напр. у протиставленні цсл. **єдиногодный** через стадію книжної стукр. кальки-композита **єдиногоженный** і простомовного **єдинакѣ**: **єдиногодный**: иночадый, єдиногоженный, або єдинакѣ... (Бер., с. 49); **иночадый**: и, єдиногодный: єдиногоженный, або єдинакѣ (Бер., с. 49).

Проаналізовані староукраїнські лексикографічні праці фіксують важливий етап формування національної староукраїнської (на противагу наднаціональній церковнослов'янській) літургійної лексичної системи, специфіку якої визначав нова, відмінна від традиційної кирило-мефодіївської, перекладацька доктрина, що базувалася на принципі *доступної для розуміння* передачі *сенсу* сакрального релігійного тексту. При цьому ця лексична система демонструвала подиву гідну самостійність від літургійної церковнослов'янської мови і відкритість на іншомовні та іншоconfесійні впливи.

Джерела

Бер. — **Лексикон** словенороский Памви Беринди / підгот. тексту і вступна стаття В.В. Німчука. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 271 с.

Зиз. — **Лексис** Лаврентія Зизанія // Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская / Підгот. текстів і вступні статті В. В. Німчука. Київ: Наук. думка, 1964. С. 7-89.

ЛП — **Лексис** съ толкованиємъ словенскихъ мовъ просто съ предисловіємъ Д. Чл. О. Архимандрита Амфилохія // Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская / підгот. текстів і вступні статті В.В. Німчука. — Київ: Наук. думка, 1964. С. 176-202.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеева И. С. Антропоцентризм и текстоцентризм в современной теории и философии перевода. *Вестник Воронежского гос. ун-та. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация*. Воронеж, 2013. С. 183-188. 2. Верещагин Е. М. История возникновения древнего общеславянского литературного языка. Переводческая деятельность Кирилла и Мефодия и их учеников. Москва: Мартис. 1997. 315 с. 3. Гриценко С. П. Тенденції розвитку лексико-семантичної групи «назви зброї та її частин» (на матеріалі українських писемних пам'яток XVI — XVII ст.). *StudiaLinguistica*. Вип. 6. 2012. С. 345-367. 4. Запольская Н. Н. «Простой» русский язык в библейских текстах XVII в. *Роль библейских переводов в развитии литературных языков и культуры славян. Тезисы докладов международной научной конференции* (Москва, 23-24 ноября 1999). Москва, 1999. С. 27-30. 5. Катехизис Петра Могили. Оригінал 1645 року / упор. А. Жуковский. Київ-Париж: Вид-во «Воскресіння», 1996. 285 с. 6. Корзо М. А. Польские буквари XVI века: молитвенник, катехизис, сборник сентенций. *История педагогики и образования. Западная педагогическая традиция*. № 6. 2014. С. 24-37. 7. Лопухин А. П. Толковая Библия или комментарий на все книги Св. Писания Ветхого и Нового Завета. Евангелие от Матфея / Воспр. изд. Петербург, 1911—1913. Москва: Директ-медиа, 2011. 8. Назаренко А. Греческо-русский словарь христианской церковной лексики с толковыми статьями. Москва: Изд-во Моск. Патриархии РПЦ, 2015.

192 с. 9. **Никифорова С.** Ранняя славянская термінологія християнства: структура и семантика композита (на материале древнерусского и древнечешского языков): Disertační práce. 2014. 157 с. 10. **Німчук В. В.** Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. Київ: Наук. думка, 1980. 304 с. 11. **Свята Служба Божя св. Отця нашого Іоана Золотоустого мовою українською.** На українську мову з грецької переклав Професор Іван Огієнко. Ч.І. Текст. Львів, 1922. 94 с. 12. **Священна і Божественна Літургія во святих отця нашого Іоана Золотоустого.** Рим, 1968. 152 с. 13. **Седакова О.** Мариинны слезы: к поэтике литургических песнопений. Київ: Дух і літера, 2017. 176 с. 14. **Служебник.** Київ: «Видавництво Воскресіння». Видання УАПЦ, 1995. 416 с. 15. **Цвиллинг М. Я.** Мартин Лютер и его значение для переводоведения. *О переводе и переводчиках:* сб-к научн. ст. Москва: Восточная книга, 2009. С. 70-72. 16. **Чевела О. В.** Герменевтика литургической поэзии: историко-лингвистическое исследование: автореф. дис. ... канд. филолог. наук: 10.02.01. Казань, 2010. 50 с.

Пурияева Наталья Володимирівна — кандидат філологічних наук, докторант Інституту української мови НАН України, вул. Грушевського, 4, Київ, 01001, Україна.

Tel.: +38 067 277 10 59;

E- mail: puriajeva@bigmir.net\$

orcid.org/0000-0001-6715-7959

Puriayeva Natalia Volodymyrivna — Ph.D in Philology, Postdoctoral Student at the Insitute of Ukrainian Language, NAS Ukraine, Hrushevskoho Str. 4, Kyiv, 01001, Ukraine.